

JULIA CZAPLA

AMATORSKA ORNITOLOGIA
U SCHYŁKU XVIII WIEKU.
KILKA SŁÓW O *HISTOIRE DES OISEAUX*
FRANÇOIS-NICOLASA MARTINETA I JEJ ILUSTRACJACH
W 230. ROCZNICĘ WYDANIA

W 2017 r. upłynęło 230 lat od ukazania się pierwszej części jednego z ostatnich dzieł ornitologicznych epoki nowożytnej. Opracowana w całości przez zatrudnionego w Jardins du Roi rysownika i sztycharza François-Nicolasa Martineta *Histoire des oiseaux* z lat 1787–1796 to dziewięciotomowy zbiór barwnych ilustracji ptaków, opatrzonych krótkimi podpisami. Skatalogowany w 2016 r. egzemplarz ze zbiorów Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie został wykorzystany do przygotowania kalendarza Biblioteki na rok 2017¹. Celem niniejszego artykułu jest szersze przedstawienie *Histoire des oiseaux*, a także przybliżenie sylwetki jej autora.

O życiu François-Nicolasa Martineta wiadomo stosunkowo niewiele. Urodził się około 1731 r., a okres jego aktywności zawodowej przypada na lata 1760–1804². Tytułujący się „inżynierem”³ sztycharz znany jest przede wszystkim z ilustracji przyrodniczych, wykonywanych głównie na zamówienie przyrodników z Jardins du Roi⁴. Szczególnie ceniony był za precyzję w przedstawianiu ptaków, w czym wyspecjalizował się już na początku swojej kariery.

¹ Zob. na stronie www Biblioteki: biblioteka.pau.krakow.pl/dzialalnosc/publikacje/materialy-promocyjne (online, dostęp: 25.07.2017).

² Zarówno data urodzenia, jak i śmierci Martineta pozostają niepewne. Wiadomości o jego życiu są zaledwie wzmiankowane w słownikach biograficznych. Najpełniejsze informacje podał Louis Hauteœur, *Une famille de graveurs et d'éditeurs parisiens: les Martinet et les Hauteœur (XVIIIe et XIXe siècles)* [w:] *Paris et Île-de-France. Mémoires*, t. 18–19, Paris 1970, s. 205–340.

³ Przykładowo, na kartach tytułowych *Histoire des oiseaux* podpisał się: „M. Martinet Ing.^r, Dessinateur et Graveur du Cabinet du Roi”.

⁴ Prócz ilustracji zoologicznych wykonywał głównie mapy, ale znane są też jego rysunki techniczne balonu J. P. Blancharda, a także pojedyncze ryciny z przedstawieniami zabytków, wydarzeń z życia dworskiego oraz kilka ilustracji satyrycznych z okresu Dyrektoriatu i Konsulatu.

Francuska ilustracja zoologiczna ma długą historię, którą można prześledzić od połowy XVI w. Za jedno z pierwszych dzieł z zakresu nowożytnej historii naturalnej uznaje się traktat ornitologiczny Pierre'a Belona (ok. 1517–1564). Ten lekarz i przyrodnik był autorem relacji z podróży dyplomatycznej na Bliski Wschód, którą odbył w latach 1546–1549 jako aptekarz kardynała François de Tournon⁵. Uznanie wśród XVI-wiecznych przyrodników przyniosło mu jednak przede wszystkim jego kompendium ptaków, wydane w 1555 r.⁶ Zebrał w nim opisy europejskich i bliskowschodnich ptaków wraz z ich nazwami w różnych językach. Do każdej charakterystyki dołączono wykonany według rysunku Pierre'a Gourdelles⁷ drzeworyt z przedstawieniem zwierzęcia⁷. Były to ujęcia profilowe, opracowywane zgodnie z ówczesnymi konwencjami ilustracji zoologicznej. XVI-wieczni przyrodnicy oczekiwali przedstawień wykonywanych *ad vivum* – w oparciu o żywe zwierzę lub zakonserwowany eksponat. Stworzenia na rysunkach i rycinach miały być ukazywane bez ruchu i na białym tle, tak by nic nie odwracało uwagi od cech charakterystycznych, pozwalających na identyfikację gatunku. Wypracowane wówczas konwencje zostały utrwalone przez kolejne kompendia przyrodnicze i jeszcze w końcu XVIII w. można je obserwować w encyklopediach zoologicznych.

Rozkwit badań zwierząt i związany z tym rozwój francuskiej ilustracji zoologicznej należy wiązać z pierwszymi przedsięwzięciami Académie des Sciences z lat sześćdziesiątych XVII w. Wówczas studia przyrodnicze zostały objęte królewskim patronatem, a publikacje wyników obserwacji natury wpisały się w program propagandy Ludwika XIV. Wśród inicjatyw propagandowych Jean-Baptiste'a Colberta znalazł się projekt wydania cyklu rycin, obejmującego przedstawienia królewskich inwestycji, reprodukcje finansowanych przez króla dzieł sztuki oraz dokumentację wizualną roślin z królewskich ogrodów botanicznych i zwierząt z menażerii monarchów⁸. Wydawanym od 1671 r. ilustracjom zoologicznym, których wykonanie zlecono Sébastienowi Leclercowi (1637–1714), miały towarzyszyć opisy przygotowane przez członków Académie des Sciences pod przewodnictwem Claude'a Perraulta (1613–1688)⁹. Większość studiowanych przez nich w wersalskim ogrodzie zoologicznym stworzeń stanowiły ssaki egzotyczne. Ptaki zostały przedstawione dopiero w drugiej, liczącej dwadzieścia pięć ilustracji, edycji, którą wydano w 1676 r.¹⁰ Na siedmiu miedziorytach ornitologicznych przedstawiono kormorana, perliczkę, orły, dropia, żurawia, strusie i kazuara. Wszystkie te ptaki zostały ukazane na podobieństwo eksponatów w muzeum historii naturalnej – nieruchomo, z profilu i na tle szkicowo zarysowanego habitatu, czyli w pozach, do których czytelnicy

⁵ P. Belon, *Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables trouuées en Grèce, Asie, Judée, Arabie et autres esprits estranges*, Paris 1554.

⁶ P. Belon, *L'histoire de la nature des oiseaux*, Paris 1555.

⁷ R. Ronsil, *L'art français dans le livre d'oiseaux*, Paris 1957 („Mémoires du Muséum National d'Histoire Naturelle. Série A”, t. 15), s. 11–14.

⁸ M. Grivel, *Le Cabinet du Roi*, „Revue de la Bibliothèque nationale”, t. 18: 1985, s. 38.

⁹ C. Perrault, *Mémoires pour servir à l'histoire naturelle des animaux*, Paris 1671.

¹⁰ *Mémoires pour servir à l'histoire naturelle des animaux, dressez par M. Perrault*, Paris 1676.

ków przyzwyczały jeszcze XVI-wieczne kompendia. Zarazem jednak do ilustracji Leclerca dołączono element wówczas nowatorski. W górnej części rycin znalazły się szkice anatomiczne – na tle rozpiętej tkaniny ukazywano najważniejsze układy narządów, pióra, łapy i dzioby charakterystyczne dla poszczególnych gatunków. Zarówno pierwsza edycja z 1671 r., jak i druga, w której znalazły się przedstawienia ornitologiczne, nie były powszechnie znane wśród przyrodników i artystów europejskich. Każda z nich ukazała się w niewielkim nakładzie dwustu egzemplarzy, z których większość trafiła do bibliotek monarszych i arystokratycznych. Trzecia edycja, opracowywana w latach osiemdziesiątych XVII w. przez Louisa de Châtillona (1639–1734), ostatecznie ukazała się dopiero w latach 1733–1734¹¹. W przeciwieństwie do wydań XVII-wiecznych, była już lepiej znana, bowiem część nakładu przeznaczono na sprzedaż. Miedzioryty ponadto zostały spopularyzowane dzięki opracowywanym w oparciu o tę edycję holenderskim i niemieckim przedrukami¹². Wydaje się, że François-Nicolas Martinet mógł znać przynajmniej jedno z wydań *Mémoires pour servir à l'histoire naturelle*, które były dostępne przyrodnikom i ilustratorom związanym z Académie des Sciences bądź z innymi królewskimi przedsięwzięciami wydawniczymi.

Dzięki wsparciu dworu królewskiego francuscy badacze mogli w XVIII w. względnie systematycznie studiować przyrodę ożywioną. Ogrody botaniczne i zoologiczne, a także zbiory zakonserwowanych eksponatów, należące do monarchy, zapewniały obfity materiał badawczy, a finansowanie ze skarbcza królewskiego pozwalało nie tylko na prowadzenie studiów, ale też na regularne publikowanie ich wyników.

Połowa XVIII w. to czas, kiedy francuscy przyrodnicy zajmowali się opisywaniem zbiorów królewskich menażerii i kolekcji naturalistów zgodnie z nową metodologią, wypracowywaną w kręgu encyklopedystów. Praca jednego z nich, znanego głównie z komentarzy do Linneusza, Mathurina Jacques'a Brissona (1723–1806), była jednym z pierwszych dzieł zoologicznych zilustrowanych przez Martineta. Wydana w 1760 r. *Ornithologia* nie została dobrze przyjęta¹³, ale ryciny Martineta wzbudziły zainteresowanie innych przyrodników. W 1765 r. sztycharz został zatrudniony przy pracy nad częścią ornitologiczną największego XVIII-wiecznego kompendium przyrodniczego, *Histoire naturelle générale et particuliere* Georges'a Leclerca de Buffona (1707–1788), ówczesnego dyrektora Jardin royal des Plantes médicinales. Buffon na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych zaczął opracowywać kompendium wiedzy o zwierzętach żyjących w królewskich menażeriach

¹¹ M. Préaud, *Sébastien Leclerc*, Paris 1980 (*Inventaire du fonds français*, t. 8–9), t. 2, s. 249–250.

¹² Np. C. Perrault, *Mémoires pour servir à l'histoire naturelle des animaux*, Amsterdam 1736; *Abhandlungen zur Naturgeschichte der Thiere und Pflanzen*, Leipzig 1757; *Mémoires pour servir à l'histoire naturelle des animaux*, Amsterdam 1758.

¹³ M.-J. Brisson, *Ornithologia, sive Synopsis methodica*, Paris 1760. Por. P. J. Smith, *On Toucans and Hornbills: readings in early modern ornithology from Belon to Buffon* [w:] *Early Modern Zoology*, red. K. A. E. Enenkel i P. J. Smith, Leiden 2007, s. 103–107.

i zachowanych jako eksponaty w monarszych kolekcjach przyrodniczych. Jego dzieło, opracowane zgodnie z wymogami stawianymi przez encyklopedystów, miało zawierać opisy wszystkich znanych zwierząt, opatrzone ich przedstawieniami oraz drobiazgowymi rysunkami anatomicznymi. Zasadniczą rolę w przygotowaniu tych ilustracji Buffon powierzył Jacques'owi de Sève (zm. ok. 1788), który opracował projekty ponad czterystu miedziorytów z przedstawieniami ssaków oraz około tysiąca przedstawień ptaków.

W przygotowywaniu opisów zwierząt Buffonowi pomagali inni przyrodnicy z Académie des Sciences. To właśnie jeden z nich, anatom Louis Daubenton (1716–1799), wyszedł z inicjatywą, by równolegle do ilustrowanych czarno-białymi tablicami Jacques'a de Sève tomów encyklopedii wydawać teki kolorowych przedstawień zwierząt. Ich przygotowanie zlecono właśnie Martinetowi. Koncepcja publikacji luksusowej edycji ilustracji obejmowała początkowo nie tylko ptaki, ale także inne gromady zwierząt. W tym okresie relacje między Buffonem i Daubentonom były już dość napięte i w 1767 r., wkrótce po wydaniu szóstego zeszytu kolorowych tablic, ich współpraca zakończyła się. Kolejne opisy ornitologiczne przygotowywał dla Buffona Philippe de Montbeillard (1720–1785). Martinet do 1783 r. był zatrudniony przy przenoszeniu na płyty miedziorytnicze szkiców ptaków, wykonywanych w Jardins du Roi przez osiemdziesięciu różnych rysowników, oraz ich rytowaniu. W sumie przygotował wówczas około tysiąca tablic, które wydano w 42 zeszytach, zawierających po 24 tablice. Ilustracje Martineta w formacie *folio* niekiedy dołączało później do tekstu Buffona, lecz zwykle sprzedawano oddzielnie pod tytułem *Collection des planches d'histoire naturelle enluminées* (tzw. *Planches enluminées*)¹⁴.

Zdobyte w trakcie tej pracy doświadczenie w opracowywaniu realistycznych przedstawień ptaków Martinet wykorzystał przy tworzeniu kolejnych ilustracji ornitologicznych. W 1768 r., czyli w okresie, kiedy jeszcze pracował dla Daubentona, wydano szósty tom ilustracji do *Wielkiej Encyklopedii*, poświęcony ptakom i ilustrowany około dwudziestoma tablicami w formacie *octavo*¹⁵. Równocześnie ciągle sprzedawano *Planches enluminées* oraz wydawaną od 1773 r. serię stu pięćdziesięciu ręcznie kolorowanych tablic w formacie *folio*, którą opracował syn François-Nicolasa, Alexandre Martinet¹⁶. Tak luksusowa edycja była jednak stosunkowo droga i ryciny te publikowano sukcesywnie do początku XIX w. Trudno też było znaleźć na nią nabywców. Dlatego też w 1787 r. François-Nicolas Martinet postanowił zaadaptować swoje szkice ptaków do bardziej popularnego wydania.

Martinet starał się uwzględnić możliwie wiele gatunków ptaków, których żywe okazy bądź zakonserwowane eksponaty dostępne były w królewskich awiariach i kolekcjach naturalistów. Ponadto posiłkował się własnymi rycinami, opublikowanymi jako *Planches enluminées*, a także rysunkami i wykonanymi na ich podstawie

¹⁴ R. Ronsil, op. cit., s. 26; B. de Baere, *Représentation et visualisation dans L'Histoire naturelle de Buffon*, „Dix-huitième siècle”, t. 39: 2007, s. 623–624.

¹⁵ *Recueil des planches, sur les sciences, les arts liberaux, et les arts mechaniques, avec leur explication*. 5. Livraison, ou 6. Volume, Paris 1768, pl. 30–50.

¹⁶ R. Ronsil, op. cit., s. 28.

miedziorytami Jacques'a de Sève, które ilustrowały *Histoire des oiseaux* Buffona. Czarno-białe ryciny de Sève'a były dla niego przede wszystkim źródłem rozwiązań formalnych: póż ptaków oraz szkicowo zarysowanego, dość niesprecyzowanego habitatu. Zebrane na ilustracjach różnorodne przedstawienia ptaków były sztychowane nie tylko przez François-Nicolasa, ale i przez Alexandre'a Martineta. Ukazane na nich zostały zarówno okazy europejskie, jak i ptaki egzotyczne, pochodzące ze Starego Świata – Afryki czy Azji, oraz awifauna amerykańska. Te ręcznie kolorowane według wzorów Martineta miedzioryty zostały opatrzone krótkimi, liczącymi zwykle po kilka stron opisami, opartymi na jego własnych obserwacjach, prowadzonych w królewskich menażeriach, uzupełnionymi o informacje wyczytane w publikowanej wówczas *Encyklopedii* oraz w *Histoire naturelle* Buffona.

Nie jesteśmy w stanie jednoznacznie powiedzieć, jak przebiegał proces wydawniczy *Histoire des oiseaux*. Można jednak przypuszczać, że napotykał on liczne przeszkody, związane chociażby z burzliwą sytuacją polityczną Francji końca XVIII w. Dzieło Martineta zaczęło się ukazywać w 1787 r., jednak jego zasadnicza część została wydana już po wybuchu rewolucji francuskiej. Gwałtownie następujące zmiany objęły także królewskie menażerie i ogrody. W 1793 r. upaństwowiono Jardin des Plantes, a rok później założono przy nim ogród zoologiczny, w którym umieszczono wersalską menażerię oraz zwierzęta skonfiskowane arystokratom. Wydawanie wielu publikacji przyrodniczych, finansowanych przez króla, zawieszono¹⁷. Martinet tymczasem sam finansował wydawanie swojej *Histoire des oiseaux* i najprawdopodobniej też sam zajmował się drukowaniem ilustracji. Dlatego też jego przedstawienia ptaków mogły ukazywać się stosunkowo regularnie, mimo niekorzystnej sytuacji politycznej. Niezależność projektu Martineta od skarbu królewskiego, a także amatorski charakter tego przedsięwzięcia zapewniły mu najprawdopodobniej niejaką swobodę pracy w nowym, oświeceniowym państwie.

Do 1796 r. ukazało się ponad czterysta pięćdziesiąt miedziorytów w formie *octavo*, które tradycyjnie oprawiane były w dziewięciu (niekiedy w ośmiu) tomach wraz z krótkimi, kilkustronicowymi obserwacjami ornitologicznymi Martineta. Podobnie jak luksusowe wydanie *folio*, także *Histoire des oiseaux* w mniejszym formacie była ręcznie kolorowana. Martinet wybrał do swojego dzieła ptaki, które już wcześniej przedstawiał, chociażby w kolorowych albumach, towarzyszących ornitologicznym tomom *Histoire naturelle* Buffona. Jednakże, w przeciwieństwie do dzieł zawodowych przyrodników, dzieło Martineta – wykonane przez amatora i przeznaczone raczej dla laików niż uczonych – nie ma układu systematycznego. Poszczególne przedstawienia i opisy publikowano i oprawiano w kolejności, w której wpływały z drukarni. Z tego też powodu znana jest jedynie przybliżona liczba tablic, a ich układ w poszczególnych tomach często zależał od nabywcy.

Egzemplarz z Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie jest niekompletny. Składa się z sześciu tomów, w których zebrano tylko dwieście siedem tablic. Na

¹⁷ Przykładowo, w latach 1789–1798 wstrzymano wydawanie kolejnych części *Histoire naturelle* Buffona.

ilustracjach zachowanych w tym egzemplarzu, pochodzącym z księgozbioru księcia Aleksandra Lubomirskiego (1751–1804/1808), znajdują się przede wszystkim okazy atrakcyjne wizualnie – egzotyczne ptaki o niecodziennych formach i kolorach upierzenia oraz wielobarwne ptaki europejskie. Dwieście rycin, które najprawdopodobniej nabył w czasie pobytu w Paryżu generał wojsk francuskich w Polsce Aleksander Lubomirski, zostało oprawionych na jego zlecenie w układzie zachowanym do dzisiaj. Ich skórzane oprawy biblioteczne noszą na okładce jego tłoczony złotem superekslibris: na górnej herb Szreniawa, na dolnej napis „De la Bibliothèque de Mr. Le Prince Alexandre Lubomirski”.

Po śmierci Lubomirskiego w 1804 lub 1808 r. większą część jego majątku, w tym bibliotekę, odziedziczyła jego córka Rozalia (1788–1865), żona Wacława Rzewuskiego¹⁸. Większość odziedziczonych po ojcu dóbr została na rok przed jej śmiercią sprzedana, a licząca około dwóch tysięcy tomów biblioteka Lubomirskiego z pałacu w Opolu Lubelskim została rozproszona¹⁹. Część tego księgozbioru odziedziczył średni syn Rozalii, Leon (1808–1869). W pierwszej połowie lat sześćdziesiątych XIX w. regularnie ofiarowywał on książki Towarzystwu Naukowemu Krakowskiemu, którego był członkiem²⁰. W drugiej połowie lipca 1865 r., w nie do końca ustalonych okolicznościach, przekazał Towarzystwu „4 kufry książek”, w których zapewne znajdowała się pozostawiona mu przez zmarłą w styczniu 1865 r. matkę część biblioteki z Opolu Lubelskiego. W ramach tego daru „otrzymało się 346 dzieł w 897 tomach, najwięcej dzieł francuskich w materii nauk przyrodniczych”²¹. Większość z nich stanowią dzieła z drugiej połowy XVIII w., kupowane przez Lubomirskiego jako nowości wydawnicze. Jedną z takich aktualnych pozycji, nabytych najprawdopodobniej ze względu na ilustracje, była właśnie *Histoire des oiseaux* Martineta, która obecnie stanowi jedną z pereł kolekcji starych druków Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie.

¹⁸ R. Rzewuska, *Mémoires de la comtesse Rosalie Rzewuska*, publiées par [...] G. Caetani Grenier, Rome 1939, t. 1, s. 33.

¹⁹ Zob. np. S. Kieniewicz, *Aleksandra Franciszka Teofila Rzewuska* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 34: 1992–1993, s. 91–92.

²⁰ Zob. Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, *Dziennik podawczy korespondencji z lat 1860–1872*, sygn. TNK-29, k. 14v., 74, 79.

²¹ Zob. *ibidem*, k. 89.

JULIA CZAPLA

AMATEUR ORNITHOLOGY AT THE END OF THE 18TH CENTURY.
A FEW WORDS ABOUT *HISTOIRE DES OISEAUX* BY FRANÇOIS-NICOLAS MARTINET
AND ITS ILLUSTRATIONS ON THE 230TH ANNIVERSARY OF ITS PUBLICATION

Summary

The article presents one of the modern ornithological works published in the years 1787–1796, *Histoire des oiseaux* by François-Nicolas Martinet. The engraver produced a compendium constituting part of the history of French illustrated nature encyclopaedias which goes back to the mid-16th century. Consecutive depictions of animals were created in the circles of the Royal Academy of Sciences. Since the mid-17th century its members had compiled various compendia presenting mammals and birds living in the royal menageries. Since around 1765, François-Nicolas Martinet had been hired to create colourful ornithological illustrations for one of such encyclopaedias prepared by Georges Leclerc de Buffon. On the basis of the copperplate engravings made at that time, in 1787 Martinet began to publish his own depictions of birds with descriptions. Produced during the French Revolution, the collection was popular with readers due to its light yet scientific character, but also because of its convenient format. One of the buyers of *Histoire des oiseaux* was Aleksander Lubomirski whose grandson, Leon Rzewuski, donated six volumes of this compendium to the Cracow Scientific Society in 1865. The book collection of the Society laid the foundations for the collection of the Scientific Library of the Polish Academy of Arts and Sciences and the Polish Academy of Sciences in Kraków.